

УДК 316.6:355.23

МЕТОДИ ТА СКЛАДОВІ СУЧАСНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ, ВИВЧЕННЯ ЇЇ ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКУ ЛЮДЕЙ

Андрій Пащенко, слухач інституту стратегічних комунікацій, Національний університет оборони України.
ORCID: 0009-0008-8191-5400
E-mail: ttzhuk@gmail.com

У статті проаналізовано основні методи та складові інформаційної війни та її вплив на людей і суспільство. Розглянуто різноманітні аспекти інформаційної війни як одного з інтелектуальних видів протиборства. Досліджено форми, методи та складові інформаційних війн, їх вплив на свідомість та поведінку людей та суспільства. Автором звернуто увагу на настання нової стадії інформаційних війн, за яких інформаційне протиборство перестає бути засобом забезпечення бойових операцій та стає самостійним явищем, що потребує більш досконалого дослідження у цьому напрямку. Зроблено висновок, що в XXI столітті зростатимуть не тільки руйнівні можливості інформаційних війн, а й, як наслідок, вимоги до забезпечення інформаційної безпеки держави, свідомості суспільства та людини. Сучасність інформаційної війни потребує не тільки переосмислення, але і дослідження нових теорій, направлених на захист власного інформаційного простору.

Ключові слова: інформація; інформаційна війна; інформаційний вплив; інформаційна зброя; інформаційний простір; інформаційне протиборство; пропаганда; психологічний вплив; психологічна зброя; свідомість.

METHODS AND COMPONENTS OF MODERN INFORMATION WARFARE, STUDYING ITS INFLUENCE ON PEOPLE'S CONSCIOUSNESS AND BEHAVIOR

Andrii Pashchenko, Listener at the Institute of Strategic Communications, National Defense University of Ukraine.
ORCID: 0009-0008-8191-5400
E-mail: ttzhuk@gmail.com

The article analyzes the main methods and components of information warfare and its impact on people and society. Various aspects of information warfare as one of the intellectual types of confrontation are considered. The forms, methods and components of information wars, their impact on the consciousness and behavior of people and society have been studied. The author drew attention to the onset of a new stage of information wars, in which information conflict ceases to be a means of ensuring combat operations and becomes an independent phenomenon that requires more advanced research in this direction. Attention is focused on such an important form of information warfare as psychological warfare. The influence on a person's psyche through intimidation, threats with the aim of encouraging a certain planned pattern of behavior is characterized as psychological or psychotropic pressure. The purpose of intimidation and threats is to induce a certain planned pattern of behavior. The main types of informational and psychological weapons, methods of their use, which are aimed at suppressing,

destroying, disorganizing and disorienting the objects of influence, have been studied. Informational and psychological weapons are capable of disrupting the mental health of the population, inciting spontaneous actions, causing temporary or irreversible changes, directing the personality in the direction necessary for the subject of influence. It was concluded that in the 21st century, not only the destructive capabilities of information wars will grow, and, as a result, requirements for ensuring the information security of the state, the consciousness of society and man. The modernity of the information war requires not only rethinking, but also the study of new theories aimed at protecting one's own information space.

Keywords: *information; information war; information influence; information weapon; information space; information struggle; propaganda; psychological influence; psychological weapon; consciousness.*

В сучасних умовах проблеми інформаційних воєн актуалізувалися у зв'язку з глобалізацією інформаційних процесів, бурхливим розвитком і пануванням інформаційних технологій, що дозволяють політикам експлуатувати інформаційний простір, процес взаємодії масових комунікацій і їх аудиторії.

Інформаційна війна (далі за текстом – ІВ) є важливою складовою сучасного глобалізаційного процесу і без розуміння її сутності неможливо в повній мірі оцінити наслідки глобалізаційного тиску.

В даний час відбувається процес докорінного переосмислення сформованого образу інформації, а також сутності ІВ нового підходу до розуміння загального зв'язку явищ і реальних кроків в напрямку формування більш конструктивних взаємин всередині людського співтовариства і забезпечення інформаційної безпеки на усіх рівнях і для усіх суб'єктів.

Актуальність теми дослідження визначається в тому, що оскільки для сучасного глобалізованого світу характерні ІВ, провідною метою яких є маніпуляція суспільною свідомістю, тобто навмисна підміна в масовій свідомості змісту явища, коли при збереженні ідентичних зовнішніх ознак, явище набуває деструктивного сенсу або асоціюється з ним. Складність ідентифікації маніпуляційних технологій полягає в можливості неоднозначних інтерпретацій результатів їх застосування, труднощі виявлення всіх елементів маніпуляційної програми, складність доведення навмисності тієї чи іншої маніпуляції.

У розроблених на Заході концепціях ІВ значна увага приділяється поширенню по інформаційних каналах противника або в світовому інформаційному просторі дезінформації або тенденційної інформації для впливу на оцінки, наміри і орієнтацію населення і осіб, що приймають рішення, з метою формування громадської думки, вигідної для конкретного суб'єкта.

ІВ в сучасному світі в істотній мірі є формами соціальної взаємодії різних суб'єктів глобалізації, які керуються в своїх діях стандартами відповідних моделей світу. Саме тому дія і життєздатність процесів глобалізації передбачає класифікацію агресивних інформаційних впливів з урахуванням їх характеру, спрямованості та адресності.

Ступінь наукової розробки даної тематики в Україні розкрита не в повній мірі, що ще раз вказує на її актуальність.

Серед українських вчених значну увагу питанням проблем інформаційно-психологічних впливів, інформаційно-психологічної безпеки приділяли вітчизняні науковці, зокрема, В. Алещенко, В. Горбулін, М. Дзюба, Я. Жарков, О. Литвиненко, Г. Ложкін, Є. Магда, А. Манойло, В. Петрик, Г. Почепцов, В. Остроухов, Ю. Радковець,

А. Сафін та інші науковці.

Серед іноземних авторів варто зазначити роботи М. Бангеманна, Д. Лайона, М. Маклюєна, А. Манойла, Э. Тоффлера, П. Дракера, Г. Почепцова, Д. Рісмана, Х. Шрадера та ін. Спеціальні концепції психологічного впливу започатковано працями Г. Тарда, Г. Лебона, Ф. Олпорта, «Атаки на свідомість» (В. Прокоф'єва), «Психологія маніпулятора» (О. Соколова) тощо.

В умовах глобалізації, економічного та цифрового розвитку суспільства особливу роль відіграють технології, в основі яких прагнення змінити громадську думку людини та суспільства, «повернути» його в потрібне русло, впливати на аудиторію. Однією з таких технологій є ІВ, розмах, масштаб і швидкість якої останнім часом буде розширюватися, радикально змінюючи майбутнє конфлікту. Тому науковий аналіз проблематики сприятиме кращому розумінню загроз та викликів глобалізованого суспільства.

Мета дослідження: виявити та проаналізувати методи та складові інформаційних війн її вплив на свідомість та поведінку людей. Методологічною основою дослідження є структурно-функціональний підхід, методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, включеного спостереження.

ІВ як особливе явище у міжнародних відносинах та світовій політиці набула помітної значущості з розвитком телекомунікаційних систем, особливо – мережі Інтернет. Це пов'язано з третьою промисловою революцією (інформаційною) та становленням інформаційного суспільства, повсюдною комп'ютеризацією, а також залученням все більшої кількості людей в обмін, поширення та, власне, створення інформації. Існує безліч підходів до розгляду інформаційного суспільства, які характеристики воно має, чи існує воно в принципі, але, незалежно від цього, інформація на сьогоднішній день займає одну з головних позицій у сучасному світі.

Розвиток соціальних мереж дозволив поширювати інформацію практично миттєво, і, крім того, з'явилася можливість транслювати прямі репортажі з місця подій без спеціального обладнання – достатньо мати при собі телефон та програму для потокового відео. Тепер практично у кожного відділу новин є свій акаунт у соціальних мережах, особливою популярністю користуються інформаційно-соціальні мережі «Twitter» (теперішня «X») та «Facebook». Але у зв'язку з цим утворюється найбільша і актуальна проблема на даний момент – достовірність інформації. Тут є ряд певних проблем: по-перше, недостовірність чи неофіційність самих джерел, по-друге, недостовірність інформації, і, по-третє, цілеспрямоване маніпулювання інформацією офіційними та неофіційними джерелами. Ці проблеми тісно пов'язані з поняттям ІВ, які з локальної боротьби за популярність між двома ресурсами новин сьогодні переросли в протистояння різних країн на міжнародній арені.

На сьогоднішній момент у науковій літературі найчастіше використовуються такі визначення ІВ, як:

1. ІВ – це міждержавне військове протиборство, яке здійснюється переважно або виключно шляхом програмно-технічної, радіоелектронної та фізичної поразки військової та громадянської інформаційної інфраструктури держави-противника, дезорганізації його систем державного та військового управління, дезорієнтації військово-політичного керівництва, надання керуючого інформаційно-психологічного впливу на особовий склад армії та громадянське населення, як держави-противника, так і його союзників та сусідніх держав, при одночасному захисті власних аналогічних

об'єктів [1].

2. ІВ – це комунікативна технологія впливу на інформацію та інформаційні системи противника з метою досягнення інформаційної переваги в інтересах національної стратегії, при одночасному захисті власної інформації та власних інформаційних систем [2, с. 20].

3. ІВ – це новий спосіб здійснення збройних конфліктів, в яких зіткнення сторін відбувається у формі психологічних операцій з застосуванням інформаційної зброї [3, с. 76].

Всі три підходи до визначення ІВ, на думку автора, позбавлені універсальності та недостатньо точно відображають суть та природу такого складного соціально-політичного явища. Так, ІВ ведуться як у воєнний, так і мирний час; отже, вони можуть бути частиною «міждержавного військового протистояння», як цього вимагає перший підхід. Метою ІВ не може бути «досягнення інформаційного переваги у сфері національної стратегії», як цього вимагає другий підхід, оскільки у разі втрачається сенс включення до визначення ІВ поняття «війна». Головна мета будь-якої війни – не досягнення абстрактної «переваги», а цілком конкретне завдання противнику військової поразки. Якщо ж мета ІВ – «перевага», тоді слід було б перейменувати ІВ в інформаційну політику. Що стосується третього підходу, то з його авторами та прихильниками, в принципі, можна було б погодитися (передусім, у тому, що ІВ – це збройний конфлікт, що ведеться країнами-учасниками у формі психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї), якби в науковому середовищі існували стійкі та загальноприйняті визначення як психологічних операцій, так і такого об'єкта як інформаційна зброя. На думку автора, сучасна ІВ – це міждержавний конфлікт, що виникає на етапі усвідомлення та загострення політичних протиріч між майбутніми антагоністами (у ролі яких можуть виступати держави та політичні еліти), що формує майбутню структуру конфліктних відносин та створює умови для застосування одним із антагоністів прямий збройної сили. ІВ – це стадія, що охоплює попередню та підготовчу фази розвитку збройного конфлікту; після переходу конфліктних відносин у фазу прямого (лобового) зіткнення ІВ втрачає своє самостійне значення і стає сервісною функцією війни традиційною.

Слід зазначити, що, крім поняття «інформаційна війна», у науковому середовищі, у військовій сфері та в політиці використовують також низку суміжних термінів та визначень: «інформаційні операції», «кібервійна», «інформаційне протиборство», «інформаційно-психологічна війна». Така різноманітність вийшла внаслідок специфічного трактування вихідного американського терміна «Information Warfare», який, залежно від якості перекладу, може звучати і як «інформаційна війна», і як «інформаційне протиборство». На цій підставі багато вчених та фахівців ставлять знак рівності між ІВ та інформаційним протиборством [4, с. 67]. Разом з тим, існує й інша точка зору, згідно з якою ІВ, психологічна війна, кібервійна та інформаційне протиборство – не тотожні поняття (такої точки зору дотримуються, зокрема, Я. Жарков [5, с. 34] та ряд інших вчених таких як В. Петрик, М. Присяжнюк та інші.

Загалом, можна констатувати відсутність єдності у розумінні природи, сутності та змісту ІВ, а також схильність різних авторів до частого використання безлічі синонімічно близьких термінів та визначень [3, с. 77], які слід було б звести до двох-трьох основних категорій: ІВ, інформаційної боротьби та стратегічної комунікації. На думку автора, стратегічна комунікація може бути рамковим (загальним) поняттям і для

ІВ, і для різних форм інформаційної боротьби, не обмежуючись, втім, лише ними одними. Узагальнюючи існуючі визначення ІВ, можна виділити ряд специфічних рис, які даної війни притаманні:

- об'єктом ІВ є масова та індивідуальна свідомість;
- у ході ІВ відбувається нав'язування «своїх» цілей;
- як засоби доведення керуючого впливу до масових аудиторій використовуються ЗМІ, Інтернет та інші канали передачі інформації;
- в операціях ІВ широко використовується фальсифікована інформація;
- в операціях ІВ не задіяні методи, що використовуються в інших формах боротьби, такі як фізична шкода, залякування, психотропні речовини і т.д. [6].

Технології ІВ активно і дуже охоче застосовують не лише країни Заходу (передусім США, де термін «інформаційна війна» офіційно закріплений у бойовому статуті Армії США «Психологічні операції»), а й міжнародними терористичними організаціями та угрупованнями, такими як «Ісламська держава», «Хамас», «Хезболла» [7 с. 7], ПВК «Вагнер» [8, с. 102] та ін.

На практиці організація та проведення ІВ зазвичай передбачає наявність деяких етапів:

- формулювання цілей;
- розробка стратегії;
- розробка плану тактичних заходів.

Західний дослідник, Мартін Лібікі, який вважається одним із перших теоретиків інформаційних воєн, першим виділив сім основних форм (складових) ІВ: командно-управлінська; розвідувальна; психологічна; «хакерська»; економічна; електронна; кібервійна [9].

Однак, незважаючи на зазначені, досить докладні розподілення на категорії, всі вони взаємопов'язані між собою і зазвичай в одній і тій самій ІВ можна використовувати відразу кілька форм інформаційного протистояння. Найефективнішою і найнебезпечнішою вважається психологічна форма дій, оскільки тут ІВ спрямована на великі маси людей, на свідомість і підсвідомість яких у вигляді спеціальних засобів здійснюється використання програмних і управлінських установок базової ідеології противника: людям нав'язують чужі їм мети і роблять це, що пересічні громадяни були впевнені, що це саме їхня власна, рідна ідеологічна установка. Метою будь-якої ІВ на стратегічному рівні є військова поразка противника, що забезпечується інформаційними засобами, на тактичному – забезпечення добровільного підпорядкування.

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти, аналізуючи складові елементи інформаційної війни, виокремлюють ведення психологічної війни, завдання якої полягає в маніпулюванні масами з метою: внесення в суспільну та індивідуальну свідомість ворожих шкідливих ідей та поглядів; дезорієнтація та дезінформація мас; послаблення певних переконань, устоїв; залякування свого народу образом ворога; залякування супротивника власною могутністю тощо [10, с. 138].

До основних методів ведення інформаційно-психологічної війни слід віднести дезінформування, поширення чуток, психологічний тиск, пропаганду, провокації, диверсифікацію суспільної свідомості тощо. Найбільш поширеними методами є пропаганда, яка передбачає поширення в масах і роз'яснення яких-небудь переконань, ідей, вчення, знань; та маніпулювання інформацією.

Маніпулювання інформацією – один із найпоширеніших прийомів інформаційного

впливу та зовнішнього управління, що широко використовується, в тому числі, в ІВ [11]. Подібні інформаційні прийоми та технології, потрапляючи в руки екстремістів, кіберзлочинців або ініціаторів ІВ, стають загрозою інформаційній безпеці не тільки особистості та суспільства, а й держави. Так, до джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію та поведінку людини слід віднести: ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості; глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів, соціальні мережі; засоби й технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення; засоби створення віртуальної реальності; чутки, міфи й легенди; засоби підпорогового семантичного впливу; засоби генерування акустичних і електромагнітних полів. Засоби масової інформації та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості фахівці вважають найефективнішими [12, с. 7].

Враховуючи той факт, що під впливом інформаційних атак можна цілеспрямовано змінювати світогляд і моральність окремої людини та суспільства в цілому, нав'язувати інтереси, мотиви та спосіб життя інших, при цьому особливо актуальним є аналіз природи та проявів сучасних методів впливу на приховану агресію, прояв навмисно агресивної поведінки, що суперечить інтересам національної безпеки, розробка комплексних заходів протидії. Отже, система загроз інформаційній безпеці є складною і в загальному вигляді включає такі види: загрози безпеці інформації та інформаційної інфраструктури; загрози безпеці суб'єктів інформаційного поля та суспільних відносин між ними, викликані інформаційним впливом; загрози нормальному порядку реалізації прав та інтересів суб'єктів інформаційного поля [13, с. 54].

Якщо говорити про вплив ІВ на людину, в тому числі і в контексті інформаційних впливів в ході російсько-української війни, то на думку автора, найбільш уразливими категоріями населення у даному випадку є школяри, студентська молодь та похилі верстви населення. Ворожа пропаганда може мати серйозні наслідки не лише для їх психологічної стійкості, але й для їхніх політичних переконань та участі в громадському житті. Серед можливих наслідків:

1. Психологічна дезорієнтація: нав'язування неправдивої, негативної та спотвореної інформації може призвести до психологічної дезорієнтації населення. Наприклад, є велика кількість інформації і важко перевірити її достовірність. Це може призвести до сумнівів серед населення щодо повідомлень, які вони отримують, і негативно вплинути на їхнє бажання брати участь у демократичному процесі. Також дезорієнтація може призвести до страху, паніки, роздратування, невизначеності щодо переконань і майбутніх перспектив, що може негативно вплинути на життя та свідомість зазначених верств населення.

2. Маніпулювання громадською думкою: ворог веде інформаційну війну з метою створення позитивного сприйняття суспільством насправді ворожнечих ідей та переконання, які не служать його інтересам, але зустрічаються в соціальних мережах.

3. Зниження довіри до державних інституцій: ІВ також спрямована на підірив довіри населення до державних інституцій. Це може негативно вплинути на бажання брати участь у політичному та суспільному житті країни, тим самим загрожуючи демократії та соціальній стабільності.

4. Створення передумов для соціальної радикалізації: поширення викривленої

інформації в поєднанні із закликами до активності також може спонукати людей приєднуватися до маргіналізованих груп і рухів з метою насильницького захоплення державної влади або повалення конституційного ладу.

5. Крім того, ІВ може призвести до зростання міжрасової та міжрелігійної ворожнечі. Через поширення фейкових новин і маніпуляцій може створюватися штучний конфлікт між різними групами населення, який може призвести до насильства та іншого негативного впливу [14].

Враховуючи викладене, ІВ є серйозним викликом для суспільства. На сьогодні, на думку автора, у світовій практиці одним з найбільш ефективним методом протидії ІВ є інформаційно-просвітницькі заходи. Ці перевірені часом організаційні дії мають на меті надати суспільству фактичну інформацію про події, що відбуваються в країні, та боротися з дезінформацією, яка може поширюватися в соціальних мережах та на різних медіа-платформах. Одним із основних інструментів інформаційно-освітніх кампаній виступає освіта. Усі українські університети, а також професійно-технічні навчальні заклади, незалежно від спеціалізації, можуть і повинні враховувати це в роботі з навчання студентів, надаючи їм знання та засоби критичного мислення, раціоналізму та аналізу інформації.

На думку автора актуалізація подальших досліджень в галузі інформації має бути направлена на такі ключові напрямки розвитку інформаційної безпеки особистості та держави:

1. Подальший розвиток науково-практичних основ інформаційної безпеки, що відповідають умовам політичного та соціально-економічного розвитку держави.

2. Формування законодавчої та нормативно-правової бази забезпечення інформаційної безпеки, системи інформаційного обміну державних інститутів, закладів освіти, підприємств та організацій, нормативного закріплення відповідальності посадових осіб та громадян за дотримання вимог інформаційної безпеки.

3. Розробка та вдосконалення механізмів реалізації прав громадян на інформацію.

4. Надання пріоритетної, обов'язкової ролі закладам освіти усіх рівнів в формуванні у людини інформаційної освіченості для подальшого підвищення інформаційної безпеки суспільства.

5. Формування системи інформаційної безпеки як складової частини загальної національної безпеки країни.

6. Розробка сучасних методів та технічних засобів, що забезпечують комплексне вирішення завдань захисту інформації, а також критеріїв та методів оцінки ефективності систем та засобів інформаційної безпеки.

7. Комплексні дослідження діяльності персоналу інформаційних систем, у тому числі методів підвищення мотивації, морально-психологічної стійкості та соціальної захищеності людей, які працюють із секретною та конфіденційною інформацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пилипчук Р. В. Інформаційна війна. *Енциклопедія Сучасної України*. 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12460> (дата звернення: 22.09.2023).
2. Почепцов Г. Г. Інформаційні війни. Київ: Ваклер, 2000. 576 с.
3. Манойло А. В. Інформаційно-психологічна війна: фактори, що визначають формат сучасного збройного конфлікту. *Інформаційні технології та безпека: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2005. С. 73–80.

4. Рыбак М. І., Атрохов А. В. До питання про інформаційні війни. *Наука і оборона*. 2018. № 2. С. 65–68.
5. Жарков Я. М. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / ред.: Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк. Київ: Віпол, 2013. 248 с.
6. Інформаційні війни та майбутнє України. *Бюлетень СІАЦ*. URL: http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=category§ionid=8&id=129&Itemid=44 (дата звернення: 15.09.2023).
7. Грубінко А. Інформаційна безпека України: правове гарантування та реалії забезпечення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1(17). С. 5–10.
8. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навч. посіб. / ред. В. О. Жадько. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 356 с.
9. Libicki M. What is information warfare? Washington: GPG., 1995. 280 p.
10. Горбань Ю. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 136–141.
11. Почепцов Г. Г. Інформаційна війна як інтелектуальна війна. *Детектор медіа*. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/13303> (дата звернення: 06.10.2023).
12. Аleshchenko В. І. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 1(38). С. 6–11.
13. Ключко А. Загрози інформаційній безпеці України в умовах викликів сучасності. *Забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері: проблеми та шляхи їх вирішення*: матеріали І міжвідомчої наук.-практ. конф. Київ, 2021. С. 180.
14. Інформаційна війна та її вплив на молодь (аналіз ефективності інформаційно-просвітницьких заходів). *Центр економіко-правових досліджень*. URL: <https://el-research.center/2023/03/27/informatsiyna-viyna-ta-yiyi-vplyv-na-molod-analiz-efektyvnosti-informatsiyno-prosvitnytskykh-zakhodiv/> (дата звернення: 23.09.2023).

REFERENCES

1. Pylypchuk, R. V. (2011). Informatsiina viina. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-12460> [in Ukrainian].
2. Pocheptsov, H. (2000). Informatsiini viiny. Kyiv: Vakler [in Ukrainian].
3. Manóilo, A. V. (2005). Informatsiino-psykholohichna viina: faktory, shcho vyznachaiut format suchasnoho zbroinoho konfliktu. *Information Technologies and Security: Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference*. Kyiv, 73–80 [in Ukrainian].
4. Rybak, M. I., & Atrokhov, A. V. (2018). Do pytannia pro informatsiini viiny. *Nauka i oborona*, 2, 65–68 [in Ukrainian].
5. Zharkov, Ya. M. (2013). Informatsiino-psykholohichne protyborstvo (evoliutsiia ta suchasnist). M. Zharkov, V. M. Petryk & M. M. Prysiashniuk (Ed.). Kyiv: Vipol [in Ukrainian].
6. Informatsiini viiny ta maibutnie Ukrainy. *Biuletyn SIATS*. URL: http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=category§ionid=8&id=129&Itemid=44 [in Ukrainian].
7. Hrubinko, A. (2019). Informatsiina bezpeka Ukrainy: pravove harantuvannia ta realii zabezpechennia. *Aktualni problemy pravoznavstva, issue 1(17)*, 5–10 [in Ukrainian].
8. Hibrydna viina i zhurnalistyka. Problemy informatsiinoi bezpeky. Zhadko V. O. (Red.). (2018). Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
9. Libicki, M. (1995). What is information warfare? Washington: GPG.
10. Horban, Yu. (2015). Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia. *Visnyk NADU*, 1, 136–141 [in Ukrainian].
11. Pocheptsov, H. H. Informatsiina viina yak intelektualna viina. *Detektor media*. <http://osvita.mediasapiens.ua/material/13303> [in Ukrainian].
12. Aleshchenko, V. I. (2018). Informatsiino-psykholohichni vplyv u khodi zbroinoi borotby. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 1(38), 6–11 [in Ukrainian].
13. Klochko, A. (2021). Zahrozy informatsiinii bezpetsi Ukrainy v umovakh vyklykiv suchasnosti. *Ensuring information security of the state in the military sphere: problems and ways to solve them: Proceedings of the 1st interdepartmental scientific and practical conference*, NUOU [in Ukrainian].
14. Informatsiina viina ta yii vplyv na molod (analiz efektyvnosti informatsiino-prosvitnytskykh zakhodiv). *Tsentr ekonomiko-pravovykh doslidzhen*. <https://el-research.center/2023/03/27/informatsiyna-viyna-ta-yiyi-vplyv-na-molod-analiz-efektyvnosti-informatsiyno-prosvitnytskykh-zakhodiv/> [in Ukrainian].